

## DESPRE COMPUNEREA CĂRȚII A III-A A ENEIDEI

DE

G. GUȚU

Cartea a III-a a *Eneidei* este una dintre cele care se citesc mai puțin de către lectorul obișnuit. Ea este probabil aceea de care Vergilius era mai nemulțumit și asupra căreia ar fi revenit, dacă și-ar fi putut termina opera. Pe de altă parte, comparația cu glorioasele cărți a II-a, a IV-a și a VI-a, ca să mă refer numai la cînturile odiseice ale epopeii, face și mai aspră aprecierea asupra acestei cărți. În schimb, nu este alta care să fi atras în mai mare măsură pe cercetătorii care s-au ocupat de cronologia redactării *Eneidei*, a locului pe care îl ocupă această carte în procesul de creație al întregii epopei, în așa măsură încît problema a devenit, cel puțin pînă la o anumită vreme, un cîmp de discuție fără sfîrșit. Cu cît a fost mai studiată, cu atît numărul ipotezelor a crescut și posibilitatea unei rezolvări satisfăcătoare pare mai îndepărtată. E de înțeles astfel rezerva lui Luigi Castiglioni, care, într-un studiu privitor la cartea a III-a, spunea: « Sia lungi da me la tentazione di venire all'astruso problema sul posto che spetta a questo libro nella composizione del poema »<sup>1</sup>.

Aș fi urmat bucuros exemplul vestitului filolog, dacă în analiza acestor diferite ipoteze n-aș fi observat că mai toate tezele se bazează pe argumente interne, scoase din comparația cărții a III-a cu restul operei lui Vergilius: incongruențe între diferitele pasaje ale *Eneidei*, mai ales în comparație cu cartea I și a II-a, reluări de teme în alte cărți, repetări de grupuri de versuri sau de versuri, versuri necomplete etc. Fără a neglija rezultatele criticii interne, mi se pare că pe acest teren atît de frămîntat nu s-ar putea ajunge la un rezultat care să se impună mai mult, dacă nu se face apel într-o măsură mai mare la date externe, la evenimente istorice al căror ecou se poate descoperi, oricît de prelucrată poetic ar fi materia lor, în cartea a III-a, dacă nu se observă consonanța atmosferei acestei cărți cu atmosfera politică, moral-religioasă și literară a vremii în care cu mai multă probabilitate acest cînt a fost compus. Se citează adesea informația lui Donatus privitoare la felul de a lucra al lui Vergilius: *Aeneida prosa prius oratione formatam digestamque in XII libros particulatim componere instituit, prout liberet quidque et nihil in ordinem arripiens. Ac ne quid impetum moraretur, quaedam*

<sup>1</sup> Luigi Castiglioni, *Il terzo libro dell'Eneide*, în *Studi virgiliani*, vol. II, 1932, p. 63.

*imperfecta remisit, alia leuissimis uerbis ueluti fulsit, quae per iocum pro tibicinibus interponi aiebat ad sustinendum opus, donec solidae columnae aduenirent*<sup>2</sup>. Această informație, sprijinită pe numeroase observații ale criticii interne, este sursa celor mai variate combinații în fixarea ordinii probabile a cărților *Eneidei*. Cît de variate sînt ipotezele, mai ales cele privitoare la primele șase cărți, se poate vedea, pînă la 1935, la Schanz-Hosius, unde scepticismul asupra rezolvării problemei se exprimă lămurit<sup>3</sup>. Ca probă se însiruie cele mai cunoscute teze, numeroase și imposibil de conciliat. O trecere în revistă a lor făcuse și Dra Guillemin în *L'originalité de Virgile* »<sup>4</sup>. L. A. Constans în a sa *L'Énéide de Virgile*<sup>5</sup>, căutînd să pună oarecare ordine în acest labirint de opinii și simplificînd lucrurile, reducea aceste teze privitoare la cartea a III-a la trei și anume: teza după care aceasta a fost prima carte redactată de Vergilius — este teza susținută mai ales de H. I. Karsten<sup>6</sup>, Carlo Pascal<sup>7</sup>, R. Sabbadini<sup>8</sup>, A. Cartault<sup>9</sup> și alții, teză emisă prima dată de F. Conrads în *Quaestiones Virgilianae*, Trier, 1863; teza după care ea a fost scrisă cel puțin după cartea a VIII-a, care și-a găsit în Richard Heinze<sup>10</sup> apărătorul cel mai de prestigiu, și în fine părerea sa, a lui Constans, care ne apare ca o reacție împotriva excesului critic, dar care și-a găsit cei mai puțini partizani, că aceste teze sînt inutile și că nu e nevoie nici de ipoteza unei redacții prealabile și nici de aceea a unei redacții ulterioare.

Mentînem, pentru disciplina discuției, această simplificare a lui Constans. Cum nu este posibil a intra în dedalul argumentației fiecărui cercetător, socotim util să înfățișăm schematic cuprinsul cărții a treia și o dată cu aceasta să ilustrăm argumentele în favoarea tezei pe care o adoptăm.

Cartea a III-a alcătuiește, așa cum ni se prezintă acum, împreună cu cartea a II-a o unitate, căci amîndouă ne apar ca povestirea nenorocirilor troienilor și a rătăcirilor lor pe mare, provocate de violența grecilor. Cartea I se încheie astfel (v. 753—755):

Immo age, et a prima dic, hospes, origine nobis  
insidias, inquit, Danaum casusque tuorum  
erroresque tuos.

Dacă liber II cuprîndea *casus Troianorum*, cartea a III-a cuprînde *errores Troianorum*. Ea este cartea rătăcirilor pe mare timp de 7 ani — nu ne ocupăm aici de calculul timpului folosit, care a iscat atîta discuție — de la dărîmarea Troiei pînă la sosirea în Sicilia, la Drepanum, după care troienii vor fi aruncați

<sup>2</sup> Donatus, *Vita* (23).

<sup>3</sup> Martin Schanz-Carl Hosius, *Geschichte der röm. Lit.*, Zweiter Teil, p. 58 subcapitolul *Die Reihenfolge der Ausarbeitung*: « Die Untersuchung ist in einen krausen Wirrwarr der Meinungen ohne rechtes Resultat ausgelaufen. Es handelt sich besonders um die ersten sechs Bücher, und hier zumal um das dritte Buch, das bald an die erste Stelle, ... bald an die letzte verlegt wird ».

<sup>4</sup> A. M. Guillemin, *L'originalité de Virgile, Étude sur la méthode littéraire antique*, Paris, 1931, capitolul *La critique et la chronologie de la composition*.

<sup>5</sup> L. A. Constans, *L'Énéide de Virgile, étude et analyse*, Paris, 1938, p. 109 sqq.

<sup>6</sup> H. I. Karsten, *De Aeneidos libro tertio*, Hermes, 1904.

<sup>7</sup> Carlo Pascal, *Scritti varii di letteratura latina*, 1920, studiul: *La composizione del libro III dell'Eneide*.

<sup>8</sup> R. Sabbadini, ediția la Aeneis 1926.

<sup>9</sup> A. Cartault, *L'art de Virgile dans l'Énéide*, Paris, 1926.

<sup>10</sup> R. Heinze, *Vergils epische Technik*, Leipzig, 1928.

de furtună pe țărmul african. Vergilius avea din punct de vedere poetic o sarcină fără seamăn de grea: să condenseze aceste rătăcirii într-o singură carte — la Homer povestirea rătăcirilor lui Ulise se desfășoară în 4 cărți (IX—XII) —, să dea un cu totul alt sens acestor rătăcirii, care la Vergilius nu au caracterul fabulos al rătăcirilor lui Ulise la ciconi, lotofagi, Circe etc., nu sînt o *narratio mirabilis* în care admirăm neașteptatul aventurii și ingeniozitatea unui erou, ci eroismul moral al unor năpăstuiți de soartă ce-și caută o nouă patrie și-și urmăresc țelul cu sentimentul adînc al unei misiuni ce depășește destinul personal, să găsească un mijloc de gradare a interesului de la popas la popas, în sfîrșit, contopind legenda cu sensul evenimentelor pe care poetul le trăia, să dea epocii sale semnificația unor destine mărețe care se împlineau și să întruchipeze într-o figură exemplară (Aeneas) valorile politic-morale și religioase, care, în concepția sa, biruiau adversitățile și dădeau temei misiunii, istorice și totodată supratemporale, a Romei. Astfel concepută, printre primele șase cărți ale *Eneidei* nu este alta în care efortul către originalitate să se fi luptat cu atît de mari dificultăți. Nu este de mirare dacă, la începutul compunerii epopeii, Vergilius privea întreprinderea sa aproape ca un act de nebunie. Răspunzîndu-i lui Augustus, aflat în Spania, în războiul cu cantabrii, care-i cerea — ne spune Macrobius<sup>11</sup> — să-i trimită acolo o ὑπογραφὴ sau un colon din *Eneida*, poetul zice: *ego uero frequentes a te litteras accipio...*; *de Aenea quidem meo, si mehercule dignum auribus haberem tuis, libenter mitterem. Sed tanta inchoata res est, ut paene uitio mentis tantum opus ingressus mihi uidear.*

În construcția cărții se pot deosebi două părți: prima, cea mai lungă (v. 1—505), s-ar putea numi «dezvăluirile destinului»; a doua (v. 506—718): «alte minunate întîmplări ale călătoriei pe mare». În prima parte, rătăcirile servesc spre a aduce, prin profețiile lui Apollo, care apare de fiecare dată fie direct, fie indirect, ca zeul unic sub tutela căruia se desfășoară călătoria, din ce în ce mai multe lămuriri asupra noii patrii destinate troienilor. Deși în cartea a II-a, v. 619—620 Venus, mama lui Aeneas, îi spunea:

Eripe, nate, fugam finemque impone labori:

*Nusquam abero et tutum patrio te limine sistam*

iar în cartea I, 380 și 382:

*Italiam quaero patriam...*

*Matre dea monstrante uiam...*

aici ea, *Aeneadum genitrix*, nu este la nici o nevoie invocată și nici un zeu nu apare cu rol activ în afară de Apollo. Despre dușmănia dintre Venus și Iuno, care în liber II dezlănțuise furtuna pe mare și aruncase pe troieni pe malurile Libiei, aici nici o urmă. Dar, ca să repet cuvintele lui Karsten privitoare la Iuno: *Haec eius maligna uoluntas, quae adnuntiatur in proemio libri I et pertinet usque ad XII 822 sqq., ubi tandem cedit certa condicione... praecipuum est rerum momentum per omnes libros praeter III*<sup>12</sup>.

Sînt în această primă parte a cărții șase popasuri și cinci prevestiri. Singurul popas care nu are nici o motivare internă și nu e însoțit de nici o prevestire, căci rostul său era altul, este cel de la Actium, omagiu pe care Vergilius îl aducea

<sup>11</sup> Macrobius, *Saturn.*, I, 24, 11.

<sup>12</sup> Karsten, *op. cit.*, p. 276.

victoriei lui Octavianus din septembrie a. 31 asupra lui Antonius și a Cleopatrei. Dar asupra acestuia vom reveni.

Primul popas este la Aenos în Tracia, localitate la gurile râului Hebru, unde troienii ridică orașul Aeneadae, după numele lui Aeneas. Acesta, încercînd să rupă de pe o movilă o ramură de corn, ca să acopere altarul ridicat în cinstea zeilor, picuri de sînge negru se scurg din mlădița smulsă, minjind pămîntul. Alte încercări, și un glas se aude din apropiere. Este glasul lui Polydorus, fiul lui Priam, care, trimis odinioară, împreună cu aurul tatălui său, pe lângă regele Lycurgus, pe acea vreme prieten al troienilor, fusese ucis de acesta, după ce-i furase aurul (III, 56—57: *...quid non mortalia pectora cogis, auri sacra fames!*), și îngropat fără onorurile cuvenite mortului. Doborît sub o «holdă de săgeți», acestea înverziseră însă în ramuri ascuțite din trupul celui ucis. Troienii părăsesc repede, după ce fac onorurile înmormîntării lui Polydorus, acest pămînt pîngărit de crimă. Deși faptul are o izbitoare asemănare cu ceea ce i se întîmplase lui Sychaeus, soțul Didonei, în prezența căruia se făcea povestirea, din partea lui Pygmalion, fratele ei (I, 340—359), nu aflăm aici nici o aluzie la răsunetul pe care asemănarea nelegiuirii o putea avea asupra reginei. De altminteri, în tot liber III nu găsim nici o amintire a Didonei, nici măcar în rîndurile de încheiere ale cîntului, deși povestirea începuse, la cererea ei, cu rînduri de cavaleriească deferență (II, 10: *Sed si tantus amor casus cognoscere nostros...*), argument nu fără importanță, pentru teza anteriorității cărții a III-a față de a II-a, putînd servi, împreună cu altele, la sprijinirea ipotezei, de care nu ne ocupăm aci, că episodul «Aeneas la Cartagina» (iubirea Didonei) din liber IV, cel puțin, nu se delineașe în concepția poetului.

Al doilea popas (III, 73—120) este cel de la Delos (*sacra tellus*), insula consacrată lui Apolo, *pius Arquitenens*, care apare prima dată în această carte ca îndrumătorul unic al troienilor și va apărea în toate împrejurările din liber III cu acest rol. În cartea a VIII-a, cu care epitetul (*Arquitenens*) se pune în relație, în bucata de aparat, lucrată cu artă consumată, a scutului lui Aeneas, apare nu numai Apolo (v. 704: *Actius haec cernens arcum intendebat Apollo desuper*), ci și Mars, Neptunus, Venus, Minerva, Dirae, Discordia, Bellona, iar Caesar este acum Augustus — cartea este deci redactată după a. 27 — în versurile 678—679:

Hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar,  
cum patribus populoque, Penatibus et magnis Dis

care pregnează prin însăși ordinea cuvintelor (*Augustus... Caesar*, la fine de vers) și prin al doilea vers spondaic — vers preluat altminteri din liber III, 12, modificat în prima lui parte (*Cum sociis natoque, Penatibus et magnis Dis*) dar reprodus aidoma în a doua lui parte și urmărind același efect — măreția învingătorului de la Actium. Aci, troienii sînt primiți de către regele Anius, totodată preot al lui Apolo (III, 80: *rex Anius, rex idem hominum Phoebique sacerdos*) și prieten al lui Anchises. Aeneas se duce la templul zeului și-l imploră să arate troienilor calea de urmat și locul așezării. Muntele din jur se cutremură, un glas se aude: Apolo prevestește că pămîntul din care se trage neamul troian îi va primi din nou la sînul lui (III, 96 *antiquam exquirite matrem*). Totodată prevestește misiunea hegemoniei universale a neamului ieșit din Aeneas, a romanilor (III, 97—98):

Hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris  
et nati natorum et qui nascentur ab illis.

Să observăm tonul de fervoare patriotică, care, pe lângă rolul nu numai predominant, dar exclusiv, atribuit lui Apolo, apare în mod izbitor ca o trăsătură caracteristică în această carte. La finele cărții a II-a însă, deci în cursul aceleiași povestiri desfășurate la ospățul Didonei, Creusa apărându-i lui Aeneas, îi destăinuise care va fi sfârșitul căutărilor, pe care acum Aeneas nu-l cunoștea (II, 780—784):

Longa tibi exsilia et uastum maris aequor arandum;  
et terram Hesperiam uenies, ubi Lydius arua  
inter opima uirum leni fluit agmine Thybris.  
Illic res laetae regnumque et regia coniux  
parta tibi; lacrimas dilectae pelle Creusae.

Explicațiile date de Heinze și de Constans asupra acestei profeții: o revelație de care Aeneas va fi uitat, zice Constans<sup>13</sup>; Aeneas știe că țelul este Hesperia, dar nu știe unde este aceasta, precum nu știe unde este acel Tibru lidian, zice Heinze<sup>14</sup>, și de asemenea și Constans, nu par satisfăcătoare. Între cartea a II-a și a III-a, precum atîția cercetători au arătat, și vom arăta la timp contradicțiile, nu este succesiune de redactare. O observație în treacăt, fiindcă ne găsim la acest fragment, care arată că liber III el însuși a fost lucrat în etape diferite, este că în partea I a cărții (v. 124) Delosul este numit și Ortygia (*Linquimus Ortygiae portus pelagoque uolamus*), iar în partea a II-a a ei (v. 692—694) Ortygia este o insulă în golful Syracusei, în fața promontoriului Plemurium:

Sicanio praetenta sinu iacet insula contra  
Plemurium undosum (nomen dixere priores  
Ortygiam).

ceea ce n-ar fi fost posibil într-o redactare cursivă a cărții, chiar dacă două locuri ar fi purtat același nume.

Al treilea popas este în insula Creta (v. 118—189): Anchises înțelesese că aceasta este vatra neamului troian. El aduce jertfe zeilor, pregătindu-și plecarea din Delos — să se observe tonul adresării directe față de Apolo (v. 118—120: *Sic fatus, meritos aris mactauit honores, / taurum Neptuno, taurum tibi, pulcher Apollo*) — și ajungînd cu bine înaltă o cetate (*Pergameam urbem*), dar aici — loc blestemat — o molimă pustia totul. Anchises sfătuiește pe Aeneas să se reîntoarcă la Delos și să ceară ajutorul zeului, dar Penații îi apar în vis și, din porunca lui Apolo, care preîntîmpină călătoria, prezic lui Aeneas același destin măreț pe care soarta i-l rezervă (III, 158—160):

Idem uenturos tollemus in astra nepotes  
imperiumque urbi dabimus. Tu moenia magnis  
magna para...

În versuri însuflețite de sentimentul măreției Romei. Acum profeția este mai precisă: este vorba de ținutul pe care grecii îl numesc Hesperia, iar urmașii l-au numit Italia,

<sup>13</sup> L. A. Constans, *op. cit.*, p. 116.

<sup>14</sup> R. Heinze, *op. cit.*, p. 87.

de asemenea caracterizat prin epitete de rezonanță patriotică (III, 163—166)<sup>15</sup>.

Est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt,  
terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae  
Oenotri coluere uiri; nunc fama minores  
Italiam dixisse, ducis de nomine, gentem.

grup de versuri care apar, fără schimbare, și în liber I, 530—533. O observație: Aeneas nu-și amintește nici acum, când se rostește numele Hesperiei, de prezicerea făcută de Creusa (liber II); în schimb, Anchises își aduce aminte că asemenea încercări îi fuseseră prezise de Casandra (III, v. 184—185), dar cine putea, adaugă el, să pună temei pe o profecie făcută de aceasta?

Înainte de al IV-lea popas, mijloc de variere, Vergilius descrie o furtună pe mare de trei zile și trei nopți (III, v. 192—208), care nici pe departe nu poate suporta comparație cu furtuna din liber I, v. 80—123. Poetul făcea aici doar prima încercare. Acolo fragmentul atinge prin forța dramatică a expunerii, prin mișcarea sentimentelor, rezultată din disperarea oamenilor în fața stihiiilor dezlănțuite, prin particularizarea situațiilor și prin concretețea elementelor descrierii, orchestrate într-un spațiu larg (43 versuri) spre același efect, limitele perfecțiunii.

Aci (liber III), o descriere exterioară neadîncită, fără participarea omului, desfășurîndu-se pe un spațiu restrîns (16 versuri), dintre care primele 4 (III, 192—195) se reiau cu neînsemnate schimbări și la începutul cărții a V-a:  
III, 192—195:

Postquam altum tenuere rates, nec iam amplius undae  
apparent terrae, caelum undique et undique pontus,  
tum mihi caeruleus supra caput adstitit imber  
noctem hiememque ferens et inhorruit unda tenebris.

V, 8—13:

Ut pelagus tenuere rates, nec iam amplius ulla  
occurrit tellus, maria undique et undique caelum  
olli caeruleus supra caput adstitit imber  
noctem hiememque ferens et inhorruit unda tenebris,

ultimul (III, 208): *Annixi torquent spumas et caerulea uerrunt* e reluat neschimbat în IV, 583, al șaselea (III, 197) ... *iaclamur gurgite uasto* amintește prin sfîrșitul lui pe I, 118 (... *nantes in gurgite uasto*), finelui de vers din III, 198 (... *nox humida caelo*) îi răspunde, în aceeași poziție, versul II, 8: *nox humida caelum*, finele de vers III, 199 (*abruptis nubibus ignis*) este un ecou din Lucretius II, 214 (*abrupti nubibus ignis*). Precum vedem, o descriere numai schițată, pe care Vergilius a folosit-o apoi în realizările mai fericite ca expresie, în alte locuri. Este greu să ne închipuim, dacă am admite că liber III este posterior cărții I și a II-a, că Vergilius ar fi putut relua aceeași temă, fericit tratată anterior, spre a o coborî la un nivel atît de scăzut. Însuși faptul că atîtea ecouri ale fragmentului răspund în alte locuri ne face să adoptăm părerea lui Carlo Pascal, care spunea: « Il poeta usufruiva i versi già composti, perchè gli toglieva appunto di là, onde essi erano destinati a sparire. Questo libro fu per lui

<sup>15</sup> Și în același timp de prestanță literar-arhaică: primul vers este imitat, ne spune Macrobius, VI, 1. 11, după Ennius: *Est locus Hesperiam quam mortales perhibebant*.

come un gran serbatoio, cui egli liberamente attingeva, perchè tutto il libro era destinat ad essere profundamente modificat<sup>18</sup>.

Al patrulea popas (III, 209—269) este într-una din insulele Strofade. Ca răzbunare pentru uciderea de către troieni a unor boi și capre, Harpiile pîngăresc — iarăși ideea pîngăririi — tot ce ating. Celaeno, *maxima Furiarum*, prevestește troienilor, ceea ce i-a poruncit Apolo (prezența permanentă a lui Apolo): troienii vor ajunge în Italia, dar nu vor întemeia un oraș pînă cînd nu vor fi siliți de foame să mănînce și mesele (III, 253—258). Profetia Celaenei pare aici o răzbunare. În realitate, ea este îmbucurătoare: cu toată foametea, troienii vor ajunge, ceea ce este esențial, în Italia. În liber VIII, 124—128 însă, ambiguitatea este rezolvată și aceeași profetie, pusă acum pe seama lui Anchises, este așezată într-un context natural și, ideea răzbunării fiind înlăturată, ea capătă un singur sens.

Al cincilea popas (III, 274—288) este cel de la Actium. Precum am mai observat, oprirea lui Aeneas la Actium nu are nici o motivare internă; ea nu este determinată de nici o rațiune alta decît de a aduce un omagiu victoriei lui Octavianus. Apare, chiar dintr-al doilea vers al fragmentului, Apolo, mai precis templul lui Apolo, ridicat acolo după victorie de Octavianus, simbol grăitor al ideologiei lui politic-religioase (III, 275: *Et formidatus nautis aperitur Apollo*). Se aduc sacrificii și se sărbătorește, amănunt tot atât de elocvent, jocuri, aluzie la *ludi Actiaci*, instituite acolo de Octavianus îndată după victorie (III, 280: *Actiaque Iliacis celebramus litora ludis*), jocuri a căror origine este împinsă de Vergilius în trecutul legendar pînă la Aeneas. Acesta dedică templului scutul lui Abas, care, precum s-a observat, este aici un grec, pe cînd în liber I, 121, este unul dintre șefii troieni, tovarăș al lui Aeneas.

În sfîrșit, ultimul popas în partea I a cărții a III-a este cel de la Buthrotum, cel mai lung (v. 294—505) și cel mai realizat artistic dintre fragmente. Întîlnirea aici cu Andromaca și Helenus, alte victime dintre ai săi ale nefericirii Troiei, care-și găsiseră totuși o resemnată împăcare cu soarta, a dictat lui Vergilius cîteva pagini care stau alături de cele mai izbutite din întreaga *Eneidă*. Helenus, fiul lui Priam, devenit din rob al lui Pyrrhus Neoptolemus, după omorîrea acestuia, conducătorul ținutului și soț al Andromacăi, este în același timp preot al lui Apolo, un *uates*, *interpres divinum*, care-l conduce pe Aeneas la altarul zeului și, împlinind acolo ceremoniile, profetizează tot ce avea să i se întîmple mai important lui Aeneas, cu excepția, zice el, a ceea ce Parcele și Iuno nu-i îngăduie să fie destăinuit. Profetia cuprinde și cele două prodigii: scroafa albă cu 30 de purcei și prevestirea făcută anterior de Celaeno (mîncarea meselor). Helenus însă nu pomeneste nimic despre drumul lui Aeneas de la Drepanum la Cartagina și despre furtuna pe mare (materia cîntului întîi), ci dă a înțelege că din Sicilia drumul îl va duce direct în Italia

III 439:

sic denique uictor  
Trinacria fines Italos mittere relicta

Evenimentele din liber I nu se delineară, probabil, în mintea poetului. Nu lipsesc nici aici versuri în care se prezice măreția Romei, cea de-a doua Troie (III, 462: *Vade age et ingentem factis fer ad aethera Troiam*) și nici aluzia (III, 500—506) la un fapt istoric recent, împlinirea de către Octavian a unui destin legendar, prin întemeierea coloniei Nicopolis la Actium, ai cărui locuitori deveneau *cognati* cu

<sup>18</sup> Carlo Pascal, *op. cit.*, p. 177.

romanii, fiindcă aveau același strămoș (*Dardanus auctor*); Epirul și Hesperia vor fi unite și vor avea același destin, legământ lăsat nepoților (*manet nostros ea cura nepotes*), pe care Octavian îl împlinea.

Analiza primei părți a cărții a III-a ne impune deocamdată câteva constatări mai generale:

1. Prezența permanentă, semnificativ insistentă, și rolul exclusiv al lui Apolo în conducerea călătoriei pînă în Epir și absența oricărei alte divinități cu rol activ, mai ales a Venerei, în ciuda ajutorului promis, și a Iunonei, rivala ei.

2. Contradicțiile numeroase față de cartea I și a II-a, care exclud posibilitatea redactării cursive a primelor trei cărți și fac probabilă teza redactării anterioare a cărții a III-a; pe de altă parte, reluarea unor fapte și grupuri de versuri, într-o îmbinare mai fericită, în alte cărți.

3. Accentele patriotice cu care se exprimă, în ton de inspirație profetică, misiunea hegemonică a Romei, realizată prin victoria lui Octavian la Actium, împlinire a unui destin prescris de zei.

Partea a II-a a cărții cuprinde, într-un spațiu restrîns (v. 506—718) și într-un ritm neegal — cînd acumulare de locuri comune (Charybdis, Aetna, abuz de geografie mitologică și stăruința asupra unui episod fără suficientă motivare (fragmentul Achemenides)), cînd grabă ciudată și un final de carte abrupt ca sub imperiul necesității de a încheia cricum călătoria din Epir pînă la Drepanum. Apar versuri care se vor repeta și în alte cărți<sup>17</sup>, este vizibilă lipsa de adîncime și de dramatism, care nu e pe măsura lui Vergiliu și pe care artificii sau ecurile literare n-o pot salva. Fragmentul Achemenides, căruia în spațiul de care vorbeam — 213 versuri — îi sînt rezervate aproape 100 de versuri (v. 588—683), pe cînd moartea lui Anchises este abia semnalată de Aeneas în cinci versuri, care cuprind o exclamație retorică artificială, are o izbitoră asemănare cu fragmentul Sinon din liber II, iar în povestirea aventurii lui Ulise cu Polifem poetul urmează îndeaproape narațiunea homerică din *Odiseea*, IX, 288—293 și 371—390 pînă la decalc de expresii<sup>18</sup>. Lipsit de motivare și repetînd o succesiune de situații și mișcări sufletești asemănătoare în aceeași povestire (lib. II—III), este de crezut că într-o redactare definitivă Vergiliu ar fi sacrificat acest fragment inutil în avantajul episodului Sinon din liber II, acolo deplin motivat.

Care era însă tradiția legendară privitoare la călătoria pe mare a lui Aeneas pe care Vergiliu o avea la îndemînă? O găsim la Varro, *Libri rerum diuinarum II*, pe care-l citează Servius, în comentariul său la *Aen.*, I, 382, care ne spune că: *Ex quo die Troia est egressus Aeneas, Veneris cum per diem cotidie stellam uidisse, donec ad Laurentem agrum ueniret; ex quo eam non uidit ullerius*. O găsim, de astă dată direct, la Dionysius din Halicarnas<sup>19</sup>, care, venit la Roma în anul 30 î.e.n., își alcătuia lucrarea sa în vremea șederii la Roma timp de vreo 22 de ani și o publica în anul 7 î.e.n. Cum nu e vorba aci de o cercetare proprie, ci de ceea ce autorul nostru găsea în izvoarele grecești și romane anterioare, pe care le și citează în liber I, 7 (Polybius, Timaios, Cato Maior, Fabius Maximus, Valerius Antias, Licinius Macer și alții), avem o posibilitate de comparație deosebit de semnificativă. Redăm în rezumat datele din liber I, 50 și următoarele care ne interesează: Plecînd din Troia, troienii ajung în Tracia în peninsula Pallene. Rămîn aci iarna și ridică un templu Venerei,

<sup>17</sup> Lista lor a întocmit-o Carlo Pascal, *op. cit.*, p. 175—176.

<sup>18</sup> v. Sabbadini, Apendice la comentariul cărții a III-a a *Eneidei* (ed. 1926), p. 138—139.

<sup>19</sup> *Antiquitates Romanae*, I, cap. 50 și urm.

pe un promontoriu. Aci lasă pe toți cei care nu puteau suporta oboselile navigației. De la Pallene troienii merg la Delos, unde domnea Anius. Apoi navighează către Cythera, unde înalță un templu Venerei. De la Cythera ajung la Zakynthos. Acolo aduc sacrificii la templul Venerei, pe care-l înălțaseră, și dau jocuri care se numesc pînă azi — zice Dionysios — jocurile lui Aeneas și ale Venerei (vezi jocurile actiace ale lui Vergiliu). De acolo ajung la Leucadia și aci înalță un templu Venerei, care se numește templul lui Venus și al lui Aeneas. Ajung apoi la Ambracia, unde domnea Ambrax, nepotul lui Heracles, și înalță și aci un templu Venerei. Se opresc la Actium: un templu e ridicat în cinstea Venerei și a marilor zei. Aeneas se duce la Dodona, spre a consulta oracolul, apoi la Buthrotum... și legenda, fără vreun relief deosebit și fără alt scop înfățișată decît acela de a explica originea lăcașurilor sfințite ale Venerei și a tradiției cinstirii ei în diferite localități, se urmează monoton.

Observăm că direcția drumului și localitățile în care Aeneas se oprește sînt, cu unele deosebiri, aproape aceleași ca și la Vergiliu, cu omiterea, fapt deosebit de semnificativ, a acelor care erau legate de cultul Venerei (Cythera, Zakynthos), sau de al altor zei (călătoria la Dodona și consultarea oracolului lui Zeus), sau a unora pe care natura poetică a povestirii le neglija. Legenda are la Dionysios în centrul ei cultul Venerei, la Vergiliu pe Apolo, care apare aici, cu rol activ însă, căci e vorba de poezie epică, aproape cu aceeași insistență cu care numele Venerei apărea la poligraful grec. Pe cînd însă la Dionysios povestirea nu urmărea alt scop decît cel amintit, Vergiliu, poet, punînd sub tutela lui Apolo în mod exclusiv întreaga călătorie, ar fi căzut în monotonie, dacă nu ar fi inventat un mijloc de gradare a interesului de la etapă la etapă. Mijlocul găsit a fost destăinuirea *treplată* a drumului de urmat și a țelului urmărit și, fiindcă artificul risca totuși să apară prea evident prin deasa lui folosire, varierea prin alte episoade: interpretarea greșită a oracolului și poposirea în Creta, episodul Harpiilor prin poposirea în Strofade, sau întîlnirea cu Andromaca la Buthrotum. Dar acestea sînt prelucrate astfel, încît tot Apolo se impune atenției cititorului. Acest mijloc al gradării interesului, prin destăinuirea treptată a drumului de urmat, care transforma o povestire plată într-o acțiune dramatică, nu putea fi folosit decît fiindcă, în momentul redactării cărții a III-a, Aeneas nu știa nimic despre ținta fixată de zei rătăcirilor sale în căutarea unei noi patrii, adică, precum s-a observat, capătul acestora îi era necunoscut, deci profeția Creusei din liber II nu fusese încă redactată.

Dar e vorba aici numai de un artificiu literar? Cred că lucrurile au o mai adîncă semnificație: ținuturile pe care Aeneas le părăsește sînt ținuturi orientale, pîngărite de crimă și blestamate de zei: oprirea la Aenos, pîngărit prin uciderea lui Polydorus; Creta, unde bîntuie ciuma trimisă de zei; Strofadele, pîngărite de Harpii. După fiecare contagiune religioasă prin atingerea unui ținut blestemat, urmează poposirea, sub inspirația lui Apolo, într-un ținut al purificării și numai după aceasta îndrumarea mai departe a călătoriei: după Aenos în Tracia, Delosul; după Creta, intenția reîntoarcerii la Delos, preîntîmpinată însă prin Penații care apar în vis din porunca aceluiași Apolo; după Strofade, Buthrotum și cea mai amănunțită prerocire, iar înaintea de aceasta Actium, cu rolul particular pe care l-am arătat. Purificarea se face sub inspirația lui Apolo, purificator și prevestitor totodată, iar la capătul călătoriei unde acești oameni năpăstuiți de nedreptăți, dar purificați prin încercări, visează și năzuiesc să ajungă: Țara de Apus, Hesperia. Sensul religios și moral-politic al acestei alternări este clar. Nu este vorba numai de un artificiu literar, ci de o intenție ce răspundea atmosferei antiorientale din preajma anului 31 î.e.n. și traducea,

cu învăluirea literară cuvenită, apolinismul lui Octavian-August și sensul politicii sale.

Înceșterea supremă în drumul spre conducerea unică punea în mișcare nu numai forțe armate uriașe, ci dădea războiului dintre Octavian și Antonius caracterul unui război între Occident și Orient, care angaja, prin propaganda politică, religioasă și literară, toate temeiurile ideale de viață romană, opuse Orientului « monstruos ». Amenințarea formelor de viață politică, morală, religioasă romană este o temă curentă îndeosebi în operele literare databile între anii 31–27, etapă de patriotism și devotament fervent față de politica lui Octavian, care se încheia deocamdată cu orînduie-lile consfințite în ședința senatului din ianuarie 27 (acordarea titlului de Augustus, împărțirea provinciilor în imperiale și senatoriale etc.). La aceasta se adaugă fervoarea deosebită de care tocmai în acești ani se bucura cultul lui Apolo, expresia cea mai cuprinzătoare și, în același timp, simbolul cel mai clar și manifest al tendințelor ideologiei politice a lui Octavian. Apolinismul contopește toate aceste tendințe. Cultul zeului grec — *ritus Graecus* — devine simbolul patriotismului roman și invocarea lui Apolo este totdeauna un act de devotament civic pentru cauza lui Octavian. Nu este în intenția mea să insist asupra chestiunii, căci problema apolinismului augusteic a fost amănunțit studiată<sup>20</sup>. Cuplului hierogamic Antonius (Neos Dionysos) — Cleopatra (Isis) i se opune Apolo purificatorul (καθάρσιος). Augustus, după legenda acreditată și păstrată de Suetonius<sup>21</sup>, este fiul lui Apolo; se zice că maică-sa ar fi adormit la o solemnitate religioasă; de ea s-a apropiat un șarpe: o pată a apărut pe trupul ei, după 10 luni s-a născut Octavius *et ob hoc Apollinus filium existimatum*. În anii 33–32 Octavian este membru al Colegiului *sacris faciundis* al lui Apolo. Îndată după lupta de la Actium, Octavian clădește acolo orașul Nicopolis, repară și lărgeste templul lui Apolo de la Actium, sub protecția căruia cîștigase victoria, pe lingă care instituie jocuri quinquenale<sup>22</sup> (*ludi Actiaci*). La 9 octombrie 28, el inaugurează strălucitul templu al lui Apolo Palatinul, început deja din a. 36, după înfrîngerea lui Sextus Pompeius la Mylae, în continuarea palatului său. Pseudo-Acro, în comentariul la Horatius (Ep. I, 3), scrie că Augustus își ridicase în bibliotecă palatină o statuie *habitu ac statu Apollinis*. Cultul lui Apolo nu putea să nu fie privit de către unii dintre contemporani ca un mijloc politic cu care Octavian voia să adoarmă pe naivi. Aceasta este, îmi închipui, originea legendei, pe care tot Suetonius ne-o relatează<sup>23</sup>, despre parodiarea *lectisternium*-ului celor 12 zei, în care acela parodia pe Apolo. Observația concludivă a lui Lambrecht<sup>24</sup> sintetizează astfel lucrurile: « Il (Octavien) fit donc d'Apollon son dieu personnel en même temps que divinité principale d'État. Du coup ce dieu, qui avait été resté assez obscur jusqu'ici ... connût une fortune retentissante, en même temps que déclina

<sup>20</sup> Se impune mai ales teza lui J. Gagé: *Apollon romain, essai sur le culte d'Apollon et le développement du ritus Graecus des origines à Auguste*, Paris, 1955, în care problema apolinismului lui Octavian August este profund studiată în ultimile peste 200 de pagini ale lucrării. Cf. J. Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1957; P. Lambrechts, *Auguste et la religion romaine*, în Latomus, 1947, p. 177–191; H. Jeanmaire, *La politique d'Antoine et de Cléopâtre*, în Rev. Arch., 1924, p. 241–261; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960.

<sup>21</sup> Suet., *Aug.*, 94.

<sup>22</sup> Dio Cassius, L, 12–13; Suet., *Aug.*, 18, 2; 96, 2.

<sup>23</sup> Suet., *Aug.*, 72.

<sup>24</sup> *Art. cit.*, p. 182.

proportionnellement la place prépondérante occupée par Jupiter dans la religion officielle ».

Dacă *regnum Apollinis* este caracteristic întregii perioade augusteice, este firesc ca fervoarea maximă s-o fi atins în momentele primejdiei supreme din a. 31 și în cei câțiva ani următori victoriei.

Vergiliu, cel mai mare poet al epocii, este și cel care s-a făcut permanent, începînd cu *Bucolicele*, ecoul poetic cel mai imediat și mai însuflețit al politicii lui Octavian-Augustus. El nu este nici un convertit politic, care părăsea partida adversă, ca Horatius după Philippi, nici un poet angajat numai după încheierea definitivă a luptei pentru putere, după Actium, ca Propertius. Prezent la orice eveniment hotărîtor din cariera politică a lui Octavian-Augustus, el a transsubstanțiat materia istorică în poezie, chiar atunci cînd nouă ni s-ar părea mai puțin potrivit<sup>25</sup>. Dar nicăieri această venerație nu se exprimă într-o viziune poetică mai îndrăzneată și mai emoționantă ca în vestitul pasaj de la începutul cărții a III-a a *Georgicelor* — templul ideal, pe care Vergiliu îl ridică lui Octavian după lupta de la Actium în ținutul cel mai drag inimii lui de poet, locul lui de baștină, « patria » lui:

*Georg.*, III, 10

Primus ego in patriam mecum, modo uita supersit,  
Aonio rediens deducam uertice Musas;  
Primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas  
et uiridi in campo templum de marmore ponam  
propter aquam, tardis ingens ubi flexibus errat  
Mincius et tenera praetexit harundine ripas.  
In medio mihi Caesar erit, templumque tenebit.

Și în vedenia sa el, Vergiliu, este cel care aduce darurile la altare, cu fruntea încinsă de ramuri de măslin (III, 21: *Ipse, caput tonsae foliis ornatus oliuae, dona feram*), el conduce jocurile la care participă toată Grecia, el pompa și sacrificiile, el sculptează în aur și fildeș porțile templului, veșnicind acolo victoriile lui Octavian, el așază acolo statuile de Paros — *spirantia signa* — pe toți urmașii lui Assaracus, regele Troiei, străbunul lui Anchises și Aeneas (deci al lui Octavian) și, încheind, statuia lui Apolo Cynthius, întemeietorul Troiei (*et Troiae Cynthius auctor*), zeul protector al acestuia și al imperiului Romei. Deocamdată însă poetul trebuie să împlinească, terminînd *Georgicele*, *haud mollia iussa Maeceniae* și să cînte *Dryadum siluas saltusque intactos*. În curînd însă — promise — va cînta luptele lui Caesar Octavian, *ardentes pugnas*, și-i va perpetua numele tot atîți ani cîți au trecut de la Tithonus (fratele lui Priam, pînă în vremea sa. Acum, repetă în *Georg.*, IV, 2—7, justificîndu-se, el cîntă altfel de bătălii, comandanți și războaie, cîntă luptele albinelor: *leuium spectacula rerum* (în comparație cu cele de la Actium) și continuă, conștient de valoarea operei pe care astfel o realizează:

*Georg.*, IV, 6—7:

In tenui labor; at tenuis non gloria, si quem  
numina laeua sinunt auditque uocatus Apollo.

(dar finele de vers — *auditque uocatus Apollo* — răsună în curînd, credem noi, în *Aen.*, III, 395: *aderitique uocatus Apollo*).

<sup>25</sup> Verg., *Egl.*, I, 6; *Georg.*, I, 40—43; I, 500—502; II, 169—172.

Avea Vergiliu mai înfți de gînd să scrie o *Caesariadă*, ca să răspundă pe dată înaltelor solicitări? se întreabă Will Richter în excelentul comentariu al *Georgicelor*<sup>26</sup> — sau voia doar să amîne, pentru a găsi răgazul necesar pentru o grandioasă prelucrare poetic-epică, cu alt sens deci și alte proporții decît ale unui poem dinastic, care-l angaja pentru tot restul vieții, *modo uita supersit*, de complexitatea și măreția *Eneidei*, a cărei întreprindere, am văzut, i se părea aproape un act de nebunie? Nu o dată scriitorii epocii găsesc scuze, ca să refuze a da ascultare unor invitații înalte, care nesocoteau natura însăși a inspirației poetice. Vergiliu însuși îi răspundea lui L. Alfenus Varus (*Egl.*, VI), care comanda în a. 40 î.e.n. în Gallia Cisalpină, că talentul său nu e potrivit să-i cînte armele, că se găsesc mulți care ar putea-o face și că el trebuie să asculte ordinul lui Apollo:

*Egl.*, VI, 6:

...namque super tibi erunt qui dicere laudes,  
Vare, tuas cupiant et tristia condere bella.  
Agrestem tenui meditabor harundine musam.  
Non iniussa cano.

Iar versurile din *Egl.* VIII, 7—10 către Asinius Pollio nu sînt decît o delicată *recusatio*. Horatius, scuizîndu-se, îl îndrepta, după Actium, pe Vipsanius Agrippa, care-i făcea o cerere asemănătoare — căci Vergilius era considerat ca fiind cîntărețul lui Octavian — către L. Varius Rufus (*Carm.*, I, 6):

Scriberis Vario fortis et hostium  
Victor Maeonii carminis alite.

declarînd despre sine:

Imbellisque lyrae Musa potens uetat  
laudes egregii Caesaris et tuas  
culpa deterere ingenii.

Propertius, poet angajat, începînd cu cartea a II-a, cînd intră în cercul lui Maecenas, publicată după cei mai mulți cercetători (Plessis, M. Rothstein, Rudolf Helm, Enk) între a. 28—26, se eschivează de repetate ori cu scuza naturii talentului său modest și a genului în care scrie de obicei, nepotrivit cu marile teme epice, declarînd în III, 9 de exemplu că, de altminteri, el nu face decît să urmeze exemplul poetului Maecenas (v. 20: *Naturae sequitur semina quisque suae*), și că nu poate îmbrățișa un subiect atît de îndrăzneț:

v. 35

Non ego uelifera tumidum mare findo carina:  
Tuta sub exiguo flumine nostra mora est.

Iar în cartea a II-a, 34, v. 59 sq. în celebrul pasaj, adesea discutat, același Propertius, scuizîndu-se, afirma că gloria de a cînta țărurile actiace ale lui Apollo și victoria navală a lui Octavian îi revine lui Vergilius, «care acum, zice el, reînvie luptele troianului Aeneas și zidurile fondate pe țărmiile laviniei», terminînd cu distihul bine cunoscut:

Cedite Romani scriptores, cedite Grai:  
Nescio quid maius nascitur Iliade.

<sup>26</sup> Vergil, *Georgica*, München, 1957, p. 261—270.

Chiar dacă Vergiliu, la început, cînd redacta « templul ideal » din *Georgice* III, va fi avut o asemenea intenție<sup>27</sup>, el nu putea să nu vadă enorma dificultate de a da grandioare epică unor evenimente contemporane, înlănțuindu-le într-o acțiune dramatic-eroică, motivată literar și ridicată la dimensiuni de legendă. Propertius nu este, în fragmentul de mai sus, decît ecoul acestei amarnice perioade de gestație, despre care va fi aflat din cercul lui Maecenas, vreme în care Vergiliu se frămîntă să contopească legenda reînvierii Troiei cu trecutul legendar roman și cu *res Caesaris*. Nu e vorba deci de două epopei, ci de reluarea unei intenții mai vechi în alte împrejurări și de caracterul complex al *Eneidei*. Legenda troiană, pe lîngă tradiția pe care poetul o moștenește, îi era indispensabilă, fiindcă numai astfel putea să depășească materia istorică constringătoare, încorporînd-o într-un univers epic. Evenimentele istorice contemporane nu-și găseau deocamdată răsunetul decît în excursurile la *Georgice*, expansiuni lirice, alexandrin prelucrate, de proporții limitate, exterioare totuși temei.

Poetul însă, *cui mens diuinior atque os magna sonaturum*, nu se putea, după Actium, mulțumi cu atît; el nu putea lipsi de la rolul său, dar angajat în grandioasa sinteză a *Eneidei*, nu-l putea împlini decît aluziv, făcînd din Apolo — protectorul divin al lui Octavian, patronul victoriei supreme și simbolul ordinei noi — inspiratorul exclusiv al călătoriei lui Aeneas în cartea a III-a, ca un omagiu de toți înțeles, adus principelui și ca semn al prezenței inspirate la împlinirea unor profeții poetice de el făcute, care acum se realizau.

Cartea a III-a a *Eneidei* este, după părerea noastră, ecoul imediat al acestei atmosfere politic-religioase. Pe lîngă numeroase și grave contradicții față de cartea I și a II-a, care fac mai probabilă teza anteriorității cărții a III-a, consonanța cu această fervidă atmosferă de apolinism, de exaltare patriotică și de devotament față de Octavian ne fac să credem că acest cînt a fost scris în anii imediat următori după Actium, probabil în a. 29—28, îndată după terminarea *Georgicelor* (sau în timp ce încă mai lucra la ele, dacă se admite ipoteza unei a doua ediții a acestora în a. 27). Materia istorică, prea proaspătă, impunea lui Vergilius un artificiu elocvent ca simbol politic-religios, dar, în același timp, un ritm de lucru prea grăbit, care avea să-i creeze multe dificultăți în armonizarea amănuntelor cu întregul, asupra cărora poetul ar fi revenit, dacă temerea lui — *modo uita supersit* — nu și-ar fi găsit în anul 19 o funestă confirmare.

## SUR LA COMPOSITION DU III<sup>e</sup> LIVRE DE L'ÉNÉIDE

### RÉSUMÉ

La thèse de l'antériorité de la composition du III<sup>e</sup> livre de l'Énéide par rapport au I<sup>er</sup> et au II<sup>e</sup> livre compte plus de cent ans d'existence et a fait l'objet d'une riche

<sup>27</sup> Intenție care relua, în alte împrejurări, un vechi proiect de tinerete, părăsit în vremea compunerii *Bucolicelor* sau mai înainte, dar care își găsisse un început de realizare, acela de a scrie o epopee care lega legenda troiană de persoana lui C. Iul. Caesar, după împătritul triumf al acestuia din septembrie 46. O arată *Egl.*, VI, 3: *Cum canerem reges et proelia...* și *Catalepton*, VI *Si mihi susceptum fuerit decurrere munus...* v. Tenney Frank, *Virgilio, l'uomo e il poeta*, 1930 (versiune ital.), p. 78 și urm.

littérature. Avancée pour la première fois par F. Conrads dans *Quaestiones Virgilinae*, Trèves 1863, et soutenue par la suite par H.T. Karsten, Carlo Pascal, R. Sabbadini, A. Cartault et autres, elle s'est surtout appuyée sur des arguments de critique interne et notamment sur les nombreuses contradictions que l'on relève entre le livre III et les livres I—II, contradictions qui constituent une grave objection à la thèse de la rédaction continue des premiers trois livres. Mais quels que soient le nombre et le poids de ces arguments, ils ne paraissent pas décisifs: ils ont suscité et peuvent susciter encore différentes tentatives de justification.

L'auteur estime possible de dépasser le niveau des confrontations quasi-matérielles — qu'il utilise du reste dans la première partie de son ouvrage — et porte son attention sur le rôle politique, religieux et littéraire d'Apollon dans le III<sup>e</sup> livre par rapport à l'apollinisme d'Octavien — tel qu'il apparaît dans les études de Gagé, de J. Bayet, de P. Lambrechts, de K. Latte, de H. Jeanmaire, etc. — dont le culte atteint son point culminant au cours des années qui font suite à la bataille d'Actium. Il situe la composition du III<sup>e</sup> livre dans l'atmosphère de patriotisme fervent et d'anti-orientalisme de cette période, en insistant sur le rôle exclusif d'Apollon en tant que divinité protectrice d'Énée (ainsi que d'Octave) lors de ses « pérégrinations » racontées dans la première partie du livre III (v. 1—505) par l'omission de manière significative de toute mention de Vénus, qui est la divinité conductrice chez Denys d'Halicarnasse, I, 50 et chez Varron (Servius, à l'Aen. I, 382), ainsi que de toute autre dieu (même de Zeus, présent dans le récit de Denys d'Halicarnasse). Il faut souligner également les accents patriotiques, le ton d'inspiration prophétique dont Virgile exalte, dans ce livre, la mission d'hégémonie de Rome réalisée par la victoire remportée par Octave à Actium. La succession, dans le récit des pérégrinations, des fragments où il est question de souillure (contractée en touchant un lieu maudit) et de purification (par Apollon καθάρσιος et par l'abandon des régions orientales) ne constitue pas un simple procédé littéraire en vue de la variation, mais correspond à toute l'atmosphère et à la propagande idéologique et politique de ces années, durant lesquelles l'Orient était présenté comme quelque chose de monstrueux. La monotonie du procédé, les défauts de composition visibles, plus marqués dans ce livre que dans le reste de l'œuvre, la reprise dans d'autres livres de certains vers ou groupes de vers, enfin les contradictions par rapport aux livres I et II, tout mène à la conclusion que le livre III a été rédigé le premier et qu'il reflète autant l'atmosphère des années immédiatement consécutives à Actium (mais antérieures au 27 janvier, date à laquelle Octave devient Auguste, v. III, 12 et VIII, 678—679), que les difficultés inhérentes au commencement de la composition de la grande épopée.